

ДА ПЫТАННЯ АБ СЕМАНТЫЧНАЙ АДАПТАЦЫІ ГЕРМАНІЗМАЎ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ФАЛЬКЛОРНА- ДЫЯЛЕКТНЫХ ЗАПІСАХ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТ.

В. У. Пахірка

Беларуская дзяржаўная акадэмія сувязі,
вул. Петруся Броўкі, 14, 220013, г. Мінск, Беларусь, veronicapachirko@gmail.com

Артыкул прысвечаны асаблівасцям працэсу запазычвання германізмаў у беларускай мове з пункту гледжання іх семантычнай адаптацыі. Становяцца відавочнымі такія характэрныя рысы германізмаў у мове фальклорна-дыялектных запісаў ХІХ – пачатку ХХ ст., як працяг старабеларускіх традыцый засваення іншамоўнай лексікі, іх далейшая адаптацыя да асаблівасцей беларускай мовы перыяду станаўлення кадэфікаваных агульналітаратурных норм.

Ключавыя словы: семантыка; адаптацыя; значэнне; германізм; старабеларускі, фальклорна-дыялектны.

Найвышэйшая ступень адаптацыі іншамоўных слоў – іх семантычнае засваенне, якое адлюстроўвае «поўнае падпарадкаванне запазычанняў лексічнай сістэме мовы-рэцэптара і праяўляецца ў выразнай дыферэнцыяцыі семантычнага аб'ёму, вызначэнні іх дэнататыўнай суаднесенасці, развіцці семантычнага патэнцыялу і разнастайных сувязей з уласнай лексікай» [3, с. 99]. На першым этапе семантычнага засваення іншамоўнай лексікі адбываецца яе семантычная дыферэнцыяцыя, якая найчасцей выражаецца ў монасемантызацыі [4, с. 155]. Да першай ступені семантычнай адаптацыі германізмаў адносяцца наступныя працэсы:

- поўнае супадзенне семантыкі запазычання са значэннямі (значэннем) мнагазначнага этымона (бел. *облаць* 'футра' – ням. *Flamme* 'футра', бел. *вата* 'рыбалоўная снасць, сетка' – ням. *Wate* 'сетка для лоўлі рыбы', бел. *ракарь* 'мярзотнік, паскуднік' – ням. *Racker* 'нягоднік', бел. *юргельть* 'плата за год' – ням. *Jahrgeld* 'плата за год');

- запазычванне некалькіх значэнняў этымона і іх захаванне ў беларускай мове (бел. *вахта* '1. Неадлучнае дзяжурства, а таксама змена, якая нясе такое дзяжурства. 2. Месца, дзе знаходзіцца дзяжурны, вахцёр' – ням. *Wacht* '1. Вахта, каравул. 2. Месца, дзе трымаюць варту', бел. *дахь* '1. Верхняя частка будынка, якая засцерагае яго ад дажджу, снегу. 2. Пра дом, жыллё, прытулак' – ням. *Dach* '1. Верхняя частка будынка. 2. Дом, жыллё', бел. *штэмпель* '1. Драўляны брус. 2. Баннік, шомпал' –

ням. *Stempel* ‘1. Кароткія бяравёны, якія выкарыстоўваюцца ў якасці апо-ры. 2. Шомпал’);

• частковае супадзенне семантыкі запазычання і этымона, у тым ліку пашырэнне значэння, яго абстрагаванне (бел. *андаракъ* ‘спадніца’ – ням. *Unterrock* ‘ніжняя спадніца’, бел. *райшуля* ‘пабудова’ – ням. *Reitschule* ‘школа верхавой, коннай язды’), звужэнне значэння, яго спецыялізацыя (бел. *вакса* ‘мазь для чысткі скуранога абутку’ – ням. *Wachs* ‘воск’, бел. *прасаваць* ‘гладзіць прасам’ – ням. *pressen* ‘націскаць’), пераасэнсаванне семантыкі на аснове метафарызацыі (бел. *дрэфіць* ‘разбэсціцца, сапсавацца’ – гал. *drijven* ‘адкланяцца ад курсу’, бел. *нэмаць* ‘красці, паціху браць’ – ням. *nehmen* ‘браць’, бел. *фрасунокъ* ‘смутаць, журба’ – ням. *Fressung* ‘хвароба, мука’) і пераасэнсаванне семантыкі на аснове метанімізацыі (бел. *гербъ* ‘сімвалічны знак’ – сярэдневерх-ням. *erbe* ‘спадчына’, бел. *кнутъ* ‘пуга’ – старажытнаісл. *knutr* ‘вузел’, бел. *шанокъ* ‘мера сыпкіх рэчываў’ – ням. *Schank* ‘пасудзіна’).

Трэба адзначыць, што вялікая колькасць запазычанняў свабодна ўвайшла ў слоўнікавы склад старабеларускай мовы, занялі «пустую клетку» ў яе семантычнай структуры [1, с. 15]. Пад уплывам лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы запазычаныя лексічныя адзінкі атрымлівалі новыя сэнсавыя варыянты, што пашырала іх семантычную структуру і сферу функцыянавання [2, с. 128]. Устанаўленне наяўнасці лексіка-семантычнай сувязі на розных моўна-гістарычных этапах можа служыць доказнай базай пры высвятленні пытання аб пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай. Так, 71 % германізмаў, зафіксаваных у фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст., праніклі ў лексічную сістэму мовы яшчэ і старабеларускі перыяд.

Большасць такіх германізмаў не змянілі свой семантычны аб’ём падчас функцыянавання ў беларускай мове: *банкартъ* ‘пазашлюбнае дзіця’, *борн* ‘пазыка’, *вахмистъ* ‘распарадчык’, *вухналь* ‘падкоўны гвозд’, *ганакъ* ‘прыбудова для памяшкання’, *гатунокъ* ‘разрад, катэгорыя’, *гмина* ‘абшчына’, *зэгаръ* ‘гадзіннік’, *кахля* ‘пліткі для абліцоўкі’, *крама* 1) ‘магазін, лаўка’, 2) ‘тавар’, *лейцы* ‘шнур для кіравання запрэжанымі коньмі’, *муляръ* 1) ‘рабочы, які будзе з каменю або цэглы’, 2) ‘пячнік’, *плюндры* ‘штаны’, *ратаваць* ‘даваць ратунак’, ратунак 1) ‘ратаванне’, 2) ‘сродак выратавання’, 3) ‘дапамога, падтрымка’, *ратуша* 1) ‘орган гарадскога самакіравання’, 2) ‘будынак, дзе размяшчаўся орган гарадскога самакіравання’, *солтысь* ‘сельскі стараста’, *талеръ* ‘манета’, *трапіць* 1) ‘здарыцца, выпасці’, 2) ‘натрапіць на каго-н.’, 3) ‘трапіць, папасці’, 4) ‘трапіць, пацэліць’, 5) ‘апынуцца ў якіх-н. умовах, абставінах’, 6) ‘надысці, настаць (пра час і пад.)’, *флякъ* 1) ‘кішкі, вантробы, трыбухі жывёлы’, 2) ‘страва, прыгатаваная з кішак, рубца і пад.’, *цэгла* ‘бу-

даўнічы матэрыял’, *швагеръ* ‘брат жонкі або муж сястры ці швагеркі’, *шпегъ* 1) ‘тайны агент, які сочыць за кім-н.’, 2) ‘агляданне; шпіёнства’, *шуфляда* ‘скрынка з невысокімі сценамі і дном, якая ўрабляецца ў ніжнюю частку шафы’, *шынкъ* 1) ‘невялікі пітны дом’, 2) ‘гандаль спіртнымі напіткамі і іншымі дробязямі’.

У выніку палітычна-сацыяльных змен, якія паўплывалі на статус беларускай мовы ў грамадстве ў XVII–XVIII стст., а таксама ўлічваючы яе народны характар у XIX ст., некаторыя значэнні германізмаў, якія былі зафіксаваныя ў старабеларускі перыяд, не знайшлі сваё адлюстраванне ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст.:

барва – 1) ‘*колер, афарбоўка*’¹, 2) ‘плашчык, верхняе адзенне яркага колеру’, 3) ‘*знак, прыкмета*’;

грунтъ – 1) ‘зямля, зямельная ўласнасць, зямельнае ўладанне’, 2) ‘зямля пэўнай якасці, глеба; участак зямлі пэўнай якасці’, 3) ‘цвёрдая, трывалая глеба, якая можа служыць асновай для чаго-н.’, 4) ‘*фундамент якога-н. будынка, падмурак; аснова, зыходныя прынцыпы ці элементы чаго-н.*’, 5) ‘*сутнасць, самы істотны бок якой-н. рэчы*’, 6) ‘падстава, аргумент’, 7) ‘*дно*’;

келихъ – 1) ‘вялікая, звычайна высокая чарка’, 2) ‘*сімвалічнае абазначэнне долі, лёсу, звычайна цяжкага, няшчаснага*’, 3) ‘*пацір*’;

кноть – 1) ‘спецыяльная стужка або скручаная ніць, якая служыць для гарэння ў газавай лямпе, свечцы’, 2) ‘*факел, паходня*’;

сась – 1) ‘*саксонец*’, 2) ‘*саксонскі меч*’;

фалеторъ – 1) ‘*заступнік, апякун*’, 2) ‘*фурман, які сядзіць на першым кані пры запрэжцы цугам*’;

фурманъ – 1) ‘чалавек, які кіруе коньмі ў запрэжанай павозцы, вазак’, 2) ‘*фурманства*’.

Частка слоў нямецкага паходжання, якія ўвайшлі ў беларускую мову ў старабеларускі перыяд, набылі ў XIX ст. новыя значэнні:

абцуги – 1) ‘інструмент, які выкарыстоўваецца ў кавальскай справе для захоплівання і заціскання жалеза’, 2) ‘*вялікія рукі*’²;

будынакъ – 1) ‘будыніна, хата’, 2) ‘*панскі дом*’, 3) ‘*будаўніцтва, будоўля*’;

вандраваць – 1) ‘*падарожнічаць*’, 2) ‘*часта мяняць месца жыхарства, весці неаседлы спосаб жыцця*’;

гапликъ – 1) ‘*рыбалоўны кручок*’, 2) ‘*кручок у адзежы*’, 3) ‘*высокая, худая жанчына*’;

¹ Тут і далей курсівам даюцца значэнні, незафіксаваныя ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – пачатку XX ст.

² Тут і далей паўтлустым курсівам даюцца новыя значэнні, якія адсутнічалі ў старабеларускай мове.

друковаць – 1) ‘адціскаць з друкаванага набору, з клішэ’,
2) ‘**набіваць палатно фарбамі**’;

жаўнерь – 1) ‘салдат’, 2) ‘**польскі салдат**’;

кірмашь – 1) ‘продаж тавараў у пэўную пару года ў вызначаным месцы’, 2) ‘**шумнае, ажыўленае зборышча людзей**’;

крэйда – 1) ‘мел’, 2) ‘**крэдыт, пазыка**’;

лантухь – 1) ‘вялікі мяшок’, 2) ‘**жывод, бруха, пуза**’, 3) ‘**вантробы, унутранасці**’, 4) ‘**тоўсты, непаваротлівы, трыбухаты чалавек**’, 5) ‘**неахайны чалавек**’;

паліроваць – 1) ‘апрацоўваць паверхню чаго-н., каб надаць ёй люст-рана-гладкі выгляд’, 2) ‘**вучыць**’;

смакь – 1) ‘адчуванне на языку, у роце або ўласцінасць ежы, якая з’яўляецца крыніцай гэтага адчування’, 2) ‘задавальненне, ахвота’, 3) ‘**сэнс, цікавасць, вастрыня чаго-н.**’;

цэхь – 1) ‘гарадская арганізацыя рамеснікаў адной прафесіі’, 2) ‘**падатак, які плаціць такая арганізацыя**’;

шафа – 1) ‘прадмет мэблі ў выглядзе стаячай скрынкі з дзверцамі для захоўвання чаго-н.’, 2) ‘**старуха**’.

Шэраг германізмаў старабеларускай мовы страціў першапачатковыя значэнні ў народнай мове XIX – пачатку XX ст., разам з тым зафіксавана набыццё імі новых, невядомых дагэтуль:

бракь – ст.-бел. ‘*розніца, выключэнне*’ – XIX ст. 1) ‘**нястача**’, 2) ‘**дэфект**’;

гакь – ст.-бел. 1) ‘крук, гак’, 2) ‘*прылада катавання*’ – XIX ст. 1) ‘металічны крук’, 2) ‘**шып у падкове, загнутыя канцы падковы**’, 3) ‘**неглыбокае месца ў рацэ, дзе намыта пясчаная каса**’;

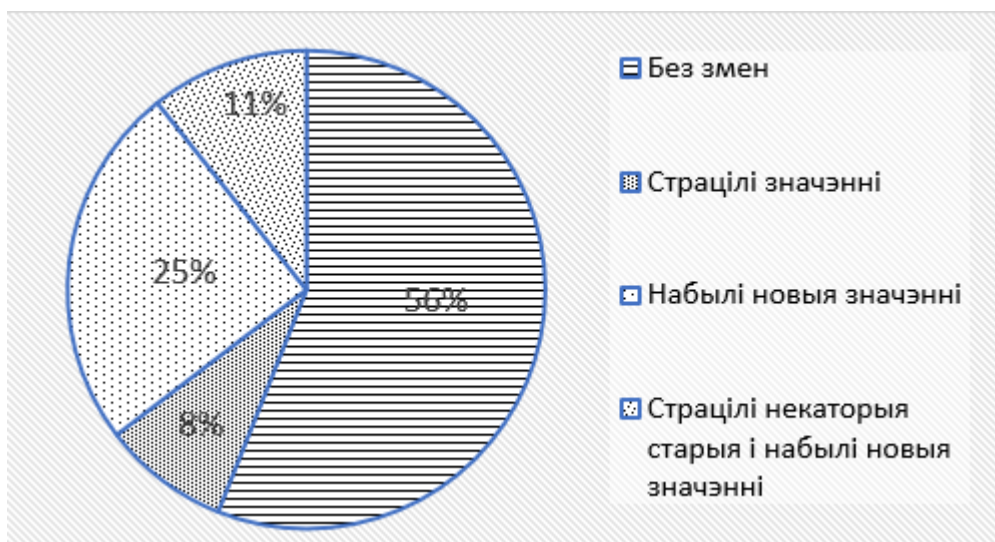
гицаль – ст.-бел. ‘*памочнік ката*’ – XIX ст. 1) ‘**сабакар**’, 2) ‘**машэннік, злодзей**’;

каўнерь – ст.-бел. 1) ‘каўнер’, 2) ‘*аздоблены нашыйнік*’ – XIX ст. 1) ‘каўнер’, 2) ‘**пояс у штанах**’, 3) ‘**манжэты**’, 4) ‘**шкура на шыі**’;

шнурь – ст.-бел. 1) ‘шнур’, 2) ‘*мерная прылада*’, 3) ‘адзінка вымярэння даўжыні і плошчы’, 4) ‘зямельны ўчастак; мера зямлі’, 5) ‘рад, лінія’ – XIX ст. 1) ‘кручаная ці вітая тонкая вяроўка’, 2) ‘адзінка вымярэння даўжыні і плошчы’, 3) ‘зямельны ўчастак; мера зямлі’, 4) ‘рад, лінія’, 5) ‘**рыбалоўная прылада**’;

штраф – ст.-бел. ‘*адчытванне, асуджэнне, ганьба*’ – XIX ст. ‘**грашовае спагнанне, якое накладваецца ў якасці пакарання**’.

Колькаснае супастаўленне апісаных вышэй семантычных змен прадстаўлена на дыяграме (гл. малюнак).

Семантычная адаптацыя германізмаў
старабеларускай мовы ў XIX – на пачатку XX ст.

Лёс запазычанняў залежаў ад іх семантычнага прыстасавання да сістэмы беларускай мовы, ад таго, наколькі іх увядзенне апраўдана патрэбай выказвання асаблівых паняццяў, новых значэнняў і сэнсавых адценняў; а таксама ад частотнасці іх ужывання [1, с. 16]. Семантычная адаптацыя выступае індикатарам замацавання іншамоўнай лексікі ў новым лінгвістычным асяроддзі, аднак працэс семантычнага засваення даволі працяглы і не выключана, што германізмы, якія трапілі ў беларускую мову толькі ў тым значэнні, якое яны маюць у мове-першакрыніцы, яшчэ пашыраць семантыку ў будучыні.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Галай, О. М.* Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке (на материале письменных памятников XV–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. М. Галай ; БГУ. – Минск, 1977. – 23 с.
2. *Маркевич, А. А.* О смысловой структуре лексических единиц, сходных по форме в немецком и белорусском языках / А. А. Маркевич // Вопросы семантики и методики преподавания иностранных языков : научное издание / АН БССР, каф. иностр. яз. ; ред. К. Ф. Лукьяненко. – Минск, 1982. – С. 120–128.
3. *Станкевич, А. А.* Даўнія запазычання ў беларускіх гаворках / А. А. Станкевич // Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1990. – № 3. – С. 97–102.
4. *Станкевич, А. А.* Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках / А. А. Станкевич. – Мінск : РІВШ, 2012. – 220 с.